HET SOENDASCHE PANTOEN-VERHAAL LOETOENGKASAROENG.

DOOR

R. A. KERN.

Het woord *pantoen*, dat in den titel van dit opstel wordt genoemd, wekt vóór alles de gedachte aan de Maleische charades welke dien naam dragen; de Maleische *pantoen* is bekend en populair. Zij dankt die tot ver buiten de kringen van beoefenaren der Indonesische fraaie letteren reikende belangstelling aan de plaats die het Maleisch te midden der Indonesische talen als *lingua franca* inneemt. Doch het genre is, met verschillende namen, ook in andere Indonesische talen geliefd en van niet minder of edeler gehalte.

Een Soendaasch *pantoen*-verhaal is geheel iets anders. De *tjarita pantoen* of *lalakon pantoen* is een kunstwerk van langen adem, in dicht en on dicht, een episode uit het oude Soenda tot onderwerp hebbende. *Tjarita* is verhaal, het als synoniem optredende *lalakon* is lett. wederwaardigheden, ook het relaas daarvan, doch wat is *pantoen*?

Men heeft er wel een krama-iseering in gezien¹⁾. De gedachte werd gewekt door den vorm waarin zich het woord vertoont, in het bijzonder wegens den uitgang *-ntoen*, die doet denken aan Jav. *pari* Ng. *pantoen* Kr. *-padi*; *sari* Ng. *santoen* Kr. *-essence*, e.d.; een innerlijke noodzaak in Mal. *pantoen* een vervorming van een ander woord te zien, bestaat er echter niet.

Kramaiseering, bestaande in verandering van den uitgang van een woord in *-ntoen*, *-os*, enz. heeft in het Nieuw-Javaansch het karakter van verfraaiing, opsiering. Deze vorm van kramaiseering kent het Maleisch niet.

Een andere zaak is het maken van onderscheid in woordenkeus al naar gelang van de positie van den persoon over wien men het

¹⁾ Uitvoerig besproken in: Djajadiningrat, De magische achtergrond van de Maleische *pantoen*. — Batavia 1933.

heeft, m.a.w. wat men in het Jav. K(rama) I.(nggil) noemt. Dit is een algemeen verschijnsel en ontbreekt ook in het Maleisch niet: wanneer de vorst spreekt, vereischt dat een ander woord dan wanneer een landman iets aan zijn buurman zegt. Doch in zoon geval maakt het Maleisch van andere woorden gebruik, *běrkata*, *běrsabda*, en bereikt het zijn doel niet door verandering van uitgangen. Een Mal. K.I. woord, om dezen term een oogenblik te blijven gebruiken, kan men dus in pantoen niet zien, nog daargelaten dat men zich moeilijk kan voorstellen wat ertoe genoopt zou hebben een litterair genre met een K.I. woord te betitelen.

Er bestaan in het Maleisch enkele woorden die, naar het mij voorkomt, een gewilde vervorming van andere woorden zijn. De woorden *intan* - diamant, *djintan* - komijn, karwijzaad laat ik buiten beschouwing. Zij zijn Jav. kramaiseeringen: *intěn* van het Skr. *hirā*, *djintěn* van Skr. *djirā*, vgl. Atjehsch *djeura*, zij komen m.m. ook in Mak. en Boeg. voor, *djintěn* ook in Bim., talen waar kramaiseering onbekend is en moeten uit het Jav. zijn overgenomen. De overheerschende positie die Java, ook als zeevarende mogendheid, tijdens de Middeleeuwen innam is hiervoor gereede verklaring. Doch er zijn andere woorden: Mal., Toba *djantan* - mannetje, mannelijk, (van dieren), Soend. *djaloe* - *idem*, in Bantěn is *djaloe* k. *djantěn* l. in dezelfde beteekenis voor menschen in gebruik, dit is ouderwetsch, elders roept een volwassene een knaap wel aan met „*djaloe*” - knaap! maar overigens is *djaloe* tot dieren beperkt. In het Mal. komt *djaloe* niet voor. Evenzoo schijnt Mal. *antan* - rijststamper, vervorming van **aloe*, Jav. *aloe*, Soend. *haloe* - *idem*, maar welke waarde hieraan is te hechten, is bij ontbreken van **aloe* niet te gissen. *Dara* Mal. maagd, maagddom, Soend. jonge vrouw die haar eerste kind heeft, wijfjesdier dat voor het eerst gelegd of geworpen heeft, O. Jav. *ḍara* - maagd, N. Jav. *ḍara* - halfvolwassen, niet groot en niet klein, tusschen beiden in, bv. v. wajangfiguren, doch Soend. *dantěn* k.l. - v. e. jong vrouwelijk dier dat nog niet geworpen of gelegd heeft, gezegd, ook subst. 't Schijnt dus dat verandering van uitgang differentieering van beteekenis te weeg brengt, de veranderde uitgang is echter *-ntan*, Jav. Soend. *-ntěn* en niet *-ntoen*. Overigens is *-ntan* een meer voorkomende uitgang in het Mal., waarbij aan vervorming niet valt te denken, b.v. *kantan* - naam v. e. kruid.

Het moge waar zijn dat *-ntoen* in het Jav. kramaiseeringsuitgang is, er zijn ook ongerepte woorden welke dien uitgang hebben, b.v. *toentoen*. 't Zelfde geldt van het Mal., b.v. *bantoen* gw. v. uitrukken,

ontwortelen. Het woord pantoen biedt dus in het Maleisch, wat den vorm betreft, niets vreemds¹⁾.

Brandstetter heeft den weg gewezen die tot een oplossing van de vraag naar de beteekenis van het woord pantoen leidt. Hij vestigde er de aandacht op dat het woord den wortel *tun* (= *toen*) bevat, waarin naar zijn meening het begrip „het rechte, het geregelde”, concreet en abstract, besloten ligt. Hij kon denzelfden wortel in woorden van andere Indonesische talen aanwijzen, o.a. Bis. *panton* - opvoeden, Toba *pantun* - beleefdheid, welvoegelijkheid, uit welke laatste beteekenissen hij de beteekenis „vertelling” verklaart²⁾. — Hier is nog aan toe te voegen: Tag. *tunton* gw. door herhaling van den wortel gevormd (*u* = *o*), waarvan *pagtunton* - navorsching, onderzoek, *pagtutunton* - reglementeering, *magtunton* - regelen (Laktaw s.v. *tunton*); Pamp. *tuntun* - geregeld, volgens den regel, naar behooren; Bikol *magtonton* - v. e. schip, opkalefateren, dus: in orde maken, ergens regel op stellen; Bis. *panton* wordt ook van het africhten van dieren gezegd. Voorts: Jav. *toentoen* gw. v. geleiden, OJav. ook: draad; Soend. *toengtoen* gw. v. geleiden; Mad. *tonton* gw. v. bij de hand geleiden, onderwijzen. Toba *pantoen* is ook adjectief: hoffelijk, welvoegelijk, Mand. *idem* - beleefd, beleefdheid.

Er ligt dus in den wortel *tun* (in Nederlandsche spelling *toen*) niet zoozeer de beteekenis „het rechte, het geregelde”, als wel het begrip: „geleiden, leiddraad zijn, iets ten goede leiden, een regel stellen”. Men mag het element *pa-* of *pa-* + prenasaleering dat

¹⁾ Jav. *parikan* = strophen gelijk aan de Mal. pantoen heeft etymologisch er niets mee te maken (Pigeaud, Jav. volksvertoningen blz. 297 noot. — Batavia 1938). Het woord beteekent „in de rij” en is afgeleid van *parik* - rij, gelid; het is, zooals Pigeaud opmerkt, wortelverwant met *larik* - streep, regel, ook met *tjarik* - Jav. desaschrijver, vgl. ook de uiteenlopende beteekenissen die het woord in het Soend. kan hebben en die allen teruggaan op het plaatsen van een merkteeken, Mad. *njarek* - een letter doorhalen. In **rik* ligt de beteekenis: „krats”, een lijn trekken. Het opgeven van charades geschiedt als spel tusschen jonkmannen en jonge dochters, vandaar de erotische inhoud. In de Lampoengs zitten zij in twee lange rijen tegenover elkaar, een ieder schrijft het begin op een stukje papier, rolt dit op en werpt het naar een lid van de andere sekse aan den overkant, die de pointe eronder schrijft en het papier terugwerpt. Hier zit menf werkelijk „in de rij”. Zoo vormelijk moge het elders niet meer toe gaan — uit den aard der zaak verloopt zoo iets als het op de straat wordt gebracht — het gebruik van het woord *parikan* vindt hier toch zijn verklaring. Terloops worde opgemerkt dat *-rik* nooit *-ntoen* wordt; zoowel *-nten* als *-ntoen* treden uitsluitend in de plaats van open uitgangen.

²⁾ Wir Menschen der indonesischen Erde. IV Die indonesischen Termini der schönen Künste und der künstlerisch verklärten Lebensführung blz. 26 — Luzern 1925.

tesamen met den wortel *toen* het woord pantoen vormt, niet op één lijn stellen met het thans dienende formatief *pa-*, niettemin is het wortelbegrip wel in pantoen weer te vinden. Men bedenke dat alle Indonesische litteratuur didactisch is.

Djajadiningrat o.c. wijst op de nieuwere benamingen *oempama* Toba en *ibarat* ter Westkust van Sumatra en in Benkoelen voor meer dan vierregelige pantoens. Beide woorden beteekenen „gelijkenis”. Een leiddraad of onderrichting behoeft niet noodwendig den vorm van een gelijkenis aan te nemen; van gelijkstelling van pantoen met *oempama* en *ibarat* kan eerst sprake zijn als de pantoen zich in het kleed eener gelijkenis heeft gestoken, deze beteekenis is dus secundair¹⁾. Twee eeuwen geleden kon Werndly nog melding maken van een Maleische pantoen die geen gelijkenis was, nl. de Panton Ispelman (of Sipelman), een voorlooper van de sja'ir Sipelman die zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt²⁾. Er is verder niets van bekend, doch het moet een werk van zekeren omvang geweest zijn, geheel en al ongelijk aan de thans uitsluitend zoo geheeten charades.

De uiteenlopende beteekenissen van het woord pantoen behoeven geen reden te zijn aan de eenheid te twijfelen. 't Zelfde doet zich met andere woorden voor. Ik noem slechts *sindir*, in het Soendaasch hetzelfde als de moderne Maleische pantoen, doch Mak. *sinrili* is een litteratuurproduct dat verschillenden inhoud kan hebben en gemoduleerd wordt geciteerd. Met de Maleische pantoen toont bij de Makassaren de *kelong* overeenkomst, doch de Javanen verstaan onder *kidoeng*, etymologisch hetzelfde woord, een gedicht in *matja pat* maat³⁾, dat verschillenden inhoud kan hebben, historisch als de Kidoeng Soenda, doch ook een lied kan zijn tot afwering van onheil⁴⁾. En de Soendasche kidoeng is een gebed tot hoogere machten om zich voor hun mogelijk schadelijken invloed te vrijwaren. Binnen het raam der Indonesische talen gaan dus namen van litteraire voortbrengselen gemakkelijk van het eene op het andere genre over. Uit dien hoofde kan er dus geen bezwaar zijn Mal. en Soend. pantoen gelijk te stellen, ook klankwettelijk beantwoordt Mal. pantoen aan het ge-

¹⁾ Op dezelfde wijze is Mal. *sapantoen* - gelijk, alsof, gevormd, vgl. *saoempama* - gelijk, van: *oempama* - gelijkenis.

²⁾ Werndly, Maleische spraakkunst, Naberecht, laatste bladzijde. — Amsterdam 1736.

³⁾ Of in *iëngahan*, mededeeling van Prof. Drewes.

⁴⁾ Zie nog: Pigeaud o.c. blz. 320 v.v.

lijkluidende woord in het Soendaasch. Ten slotte is de omstandigheid dat pantoen behalve in Mal. en Soend. ook in het Dajaksch voorkomt, een reden te meer om niet aan een wisselterm te denken¹⁾.

II.

De pantoen-verhalen vormen, wat den inhoud betreft, het oudste bestanddeel der Soendasche letterkunde, doch de handschriften die wij ervan bezitten, dateeren ongeveer uit de tweede helft der 19e eeuw. Naar allen schijn zijn de verhalen toen voor het eerst opgeteekend en zijn zij geen afschriften van oudere hss., althans onder het weinige wat wij aan oudere litteratuur bezitten, komen geen pantoen-verhalen voor. 't Is niet gezegd, dat alle verhalen thans in hs. aanwezig zijn, bij gezet onderzoek zou kunnen blijken dat er nog anderen alleen mondeling voortleven.

In het algemeen geldt van deze litteratuur dat zij de geschiedenis van het vóór- Mohammedaansche Soenda bezingt zooals de Soendaneezen zelf die zien. Ziet men af van Taroemanagara (midden 5e eeuw), de grijze oudheid waaraan alle herinnering is vervlogen, dan zijn er in de Soendasche middeleeuwen twee cultuurcentra die op den voorgrond treden: één in het Oosten, in de contreien van Galoeh, één in het Westen, het tegenwoordige Bogor. Het verdient de aandacht dat de taal van beide gebieden punten van overeenkomst vertoont tegenover die van het tusschengelegen gebied. De naam Galoeh komt buiten het gelijknamige regentschap (Tjiamis) nog in het ten Noordwesten daaraan grenzende, zuidelijke gedeelte van het regentschap Madjalēngka voor, dat Radjagaloeh heet. Bij één der vele reorganisatie's waarmede soms Europeesche bestuursambtenaren zich den tijd kortten, heeft een Resident der Preanger Regentschappen, met den zegen der Indische Regeering, alle namen van districten aan die der districtshoofdplaatsen en die van afdeelingen (regentschappen) aan die harer hoofdplaatsen gelijk maakt. Dat was zoo practisch, meende de man. De hoofdstad van Galoeh was Tjiamis en dus werd de naam Galoeh uitgeworpen. Om practische redenen zal ik hier den naam Galoeh blijven gebruiken. Men stelle zich eens voor dat de Regeering in den Haag bepaalde dat Friesland voortaan Leeuwarden zou heeten.

¹⁾ Pantun, Sarawak 1891. Toegelicht als „Hymns in Sea Dayak” (Sarawak Museum Journal I 4, 1913. — Ik heb dit werk niet onder oogen kunnen krijgen.

De pantoen-litteratuur bewaart aan beide centra herinneringen. Vooral de naam Pakoewan, als zetel van het rijk van Padjadjaran, d.i. het tegenwoordige Bogor, komt nog al eens voor. Doch het is er verre vandaan dat de gebeurtenissen zich om dit centrum zouden groepeeren. De verhalen staan op zichzelf, de onderwerpen die zij behandelen, zijn ook niet van denzelfden aard. Velen zijn ridderromans; zelfs als deze ridders van Padjadjaran afkomstig zijn, trekken zij er meestal op uit om elders een gemalin en een koninkrijk te vinden. Tesamen genomen geven zij een beeld van een groot aantal rijkjes, door huwelijksbanden aan elkaar verbonden, maar overigens ieder zijn eigen leven leidende. Er is veel veranderd, maar iets van het oude vindt men in den tegenwoordigen tijd, en duidelijker nog in de eeuwen die achter ons liggen, terug. Er zijn ook verhalen die een meer historischen toon aanslaan, zooals de *Tjijoeng Wanara*, er is er ook één die geheel op zich zelf staat, de *Loetoengkasaroeng*. Er is dus stof van verschillenden oorsprong en van verschillenden aard in de pantoen's verwerkt.

De hss. zijn tweeërlei, sommigen geven in een doorlopend relaas alleen het verhaal, de intrige, anderen zijn opgesteld in den vorm waarin zij door den *toekang's pantoen* worden ten gehoor gebracht. De stof werd — en wordt hun nog — door hun voorgangers mondeling overgedragen van geslacht tot geslacht, de eerbied voor de gewijde geschiedenis streeft ernaar de traditie zoo goed mogelijk te bewaren, doch dat kan niet beletten dat de verhalen mettertijd veranderingen ondergaan. Wanneer wij dus begonnen met te zeggen dat de pantoen-verhalen, naar derzelve inhoud, oud zijn, is dat slechts tot op zekere hoogte waar, het oude is daarin slechts in zoo-verre aanwezig als het den toekang's pantoen gelukt is het te bewaren.

Een niet onbelangrijk aantal is door den druk bekend geworden. Reeds in 1890 heeft J. J. Meijer zich verdienstelijk gemaakt door een tiental verhalen der Badoej's uit te geven¹⁾. Zijn teksten zijn verhalende teksten. Helaas blijken zij zeer gehavend te zijn, er is veel verloren gegaan; wat men Meijer nog wist te vertellen, waren niet veel meer dan gebrekkige inhoudsopgaven. Later heeft C. M. Pleyte, in de jaren 1906-1915 verscheidene verhalen gepubliceerd, de meesten hiervan zijn in pantoen-vorm²⁾. Hieronder bevindt zich

¹⁾ J. J. Meijer, Badoeische pantoenverhalen, Bijdragen Kon. Inst. 5 V 222, v.v.

²⁾ C. M. Pleyte, Raden Moending Laja di Koesoema, Tijdschrift Batav. Gen.

de Loetoengkasaroeng, over welk verhaal in de volgende bladzijden zal worden gehandeld.

In de Leidsche Universiteitsbibliotheek worden vijf en in die van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen wordt één hs. van den Loetoengkasaroeng bewaard, bij dit laatste, in Soendaasch-Javaansch schrift, is een afschrift in Latijnsche karakters ingebonden. Zij zijn tot drie typen terug te brengen, groepen kan men niet zeggen, want het eerste en het tweede type zijn elk slechts door één hs. vertegenwoordigd, de overigen zijn van type III.

De drie typen loopen sterk uiteen. In bijlagen I en II zijn inhoudsopgaven der beide eerste typen opgenomen, in bijlage III worden zij met elkaar vergeleken. In de volgende regelen zal type III in bijzonderheden besproken worden; daarbij zal gelegenheid zijn op verschillen en punten van overeenkomst met de beide andere typen te wijzen.

III.

In de eerste plaats worde hier een beschrijving der vier hss. van het IIIe type gegeven. Dezelfde versie heeft, zooals nader zal blijken, ten grondslag gediend aan den gedrukten tekst van Pleyte. Bij de bespreking van bepaalde plaatsen in de hss. kan het gemakkelijkst hiernaar verwezen worden.

a. Cod. Sund. 35 ex. legato C. Snouck Hurgronje, Universiteitsbibliotheek Leiden, 4°, 148 blz., Latijnsch schrift. — Afschrift door een kinderhand, onbeholpen en niet vrij van fouten, van een origineel in Soend. Jav. schrift, zooals blijkt uit een aantekening aan het slot, van dezelfde hand.

„De titel luidt: „Iyeu tjarita Loetoengkasaroeng”, het begin: „Kami erek diadjar ngidoeng mantoen ngahoedang waijang, tjarita „ngawaijang silokakeun ngoektjroek lakoe”.... enz.¹⁾); het slot: „[oetama]²⁾ noe ngalalakonkeun oetama [noe] dilalakonkeun teu „nahanaha kari tinggal salamětna bae. — Tamat”

Aan het slot staat een naschrift dat wegens zijn belangrijkheid hier in zijn geheel volgt:

XLIX 1 vv. (1906); id., De ballade Njai Soemoer Bandoeng, de lotgevallen van TjiJoeng Wanara, de legende van den Loetoeng Kasaroeng, in: Verhandeligen Batav. Gen. LVIII (1911); id., Twee pantoens van den Goenoeng Koembang (Tégál), Tijdschr. Batav. Gen. LVII 55 vv., 455 vv. (1915).

¹⁾ In dezen aanhef steken afschrijversfouten; zie hs. c. voor de juiste lezing.

²⁾ [] door mij ingevoegd; de afschrijver heeft dit woord overgeslagen.

„Ijeu wawatjan lalampahan Loetoeng Kasaroeng. Nja eta Goeroe-
 „minda patandjalaseda Noe garwaan ka Maha Dewi Poerbasari
 „seuweu Praboe Tjioengwanara Nagara Pakoean Dapoer tina lagam
 „Pantoen noe ngaran aki Kriawatjana di dessa Darma Koeningan
 „ditjangkok koe kersana noe ngajasa kangdjëng Toean D. H.
 „Cannaarts Nëtkala djadi controleur der landelijke incomsten en Cul-
 „tures di Koeningan, sagëdingna aki Pantoen ditjandak koe toelisan
 „aksara djawa, noe dipiwarang noelis Magang andjeuna wasta
 „Aboebakar Noedjoe tahoen 1845, beh dijeuna diparingan djënnëgan
 „Raden Wangsadipradja krana djadi djoeroetoelis Controleur tahoen
 „1847. Di tahoen 1848 dilandi djënnëgan Raden Atmadibrata djadi
 „djoeroetoetis Assistent Resident Galoeh.

„Di tahoen 1865 djadi Raden Dëmang Atmadibrata dina wëdana
 „Gëgësiklor Tjirëbon.

„Di tahoen 1875 dikoernia Madali perak dina wadana Losari
 „Tjirëbon.

„Di tahoen 1891 dilandi djënnëgan Raden Dëmang Brata diwidjaja
 „dina Patih Tjirëbon.

„Di tahoen 1892 dikoernia Galaran Raden Aria Bratadiwidjaja
 „dina Patih Tjirëbon.

„Di tahoen 1897 dikoernia Bintang Mas agëng, baroek disëboet
 „Groote Goude Ster, dina Patih afdeeling Soekapoerakolot Preangan.

sa estoe

Aboebakar bin Achir.

„Kitab noe nganggo aksara djawa teh ditoeroenkeun kana ijeu
 „aksara walanda”¹⁾).

Dit naschrift onthult dat de Loetoengkasaroeng in 1845 door een
 jeugdig magang, den lateren zelfstandigen patih van Soekapoera kolot
 Raden Aria Bratadiwidjaja, uit den mond van den toekang pantoen,
 toen reeds een bejaard man, Kriawatjana in het Koeningansche is
 opgeteekend.

Daar het laatstvermelde feit van zijn levensloop in 1897 plaats
 had, hij in 1901 aftrad en, naar ik meen, kort daarna overleed, is
 het afschrift dus in den tusschentijd gemaakt. Het bevat dus —
 fouten daargelaten — den oertekst van den Loetoengkasaroeng in
 dezen derden vorm.

¹⁾ Ik neem aan dat deze zin door den afschrijver is gesteld. 't Kan echter ook
 zijn dat Raden Aria Bratadiwidjaja een afschrift onder zijn toezicht heeft laten
 maken, waarvan de cod. Snouck Hurgronje weder een afschrift is.

b. Cod. 260 Bijbel Genootschap, Universiteitsbibliotheek Leiden, f° 109 blz., SoendaaschJavaansch schrift.

Zonder titel. Abrupt begin: „aran tiloe sakawolloe aran doewa- „sakaroepa sahidji keñeng nang pasti mas praboe hang atapa miwah „katoewang sidalēm noe geulis nitissoewari kadeuheus di passir bat- „tang sakiwari kapoeoetra rejanna gēñp”. — Abrupt einde: „dēr „nabeuh kēntrangan manik kaboejoetan tangara di kahijangan”.

Het begin komt overeen met blz. 137 bij Pleyte; hoofdstuk I, de opdracht of invocatie (*radjah*) en de aanvang van het verhaal (hoofdstuk II) tot onderaan blz. 136 ontbreken. Het einde is te vinden bij Pleyte blz. 224 r. 9 v. b. Wat daar verder volgt van hoofdstuk LI en de hoofdstukken LII en LIII ontbreken.

Dit hs. bevat een passage welke niet in den oertekst voorkomt, in den gedrukten tekst zijn 't de hoofdstukken XXXVII - XXXIX tezamen 3 blz. Het is niet juist dat de inhoud zou overeenkomen met het slot van Cod. 259 Bijbel Gen. (type II) zooals Juynboll zegt (Suppl. Cat. 26), het is dezelfde versie als *a*.

Op blz. 14 staat, onderste boven, o.a. salasa 21 Moeharam 1267 [d.i. 1850] hatamna¹⁾ ijeu Moestāpa, in Latijnsch schrift. Mogelijk slaat dit op de voltooiing van dit hs., dat dus een afschrift is.

c. Cod. 377 Bijbel Genootschap, Universiteitsbibliotheek Leiden, f° 237 blz., op halfblad geschreven, Soend. Jav. schrift. Zeer fraai maar niet duidelijk schrift daar eenige aksara's veel op elkaar gelijken.

Titel: Ijeu tjaritta loetoeng kasaroeng.

Begin: „boel ngoekoes mēdoeng ka manggoeng / ka manggoeng „nēda papajoeng / ka dewata nēda maap / ka poehatji nēda soetji „/ koering rek diadjar ngidoeng / nja ngidoeng tjarita pantoen „/ ngahoedang tjarita wajang / njilokakeun njoektjroek lakoe /

Einde: „oetama noe ngalalakonkeun oetama noe dilalakonkeun teu „naha-naha / kari salamētna bae / katoet noe noelis sarta djeung noe „ngarsakeun”.

Dit hs. heeft in den aanhef vier regels meer dan *a*., aan het einde is toegevoegd: *katoet noe noelis sarta djeung noe ngarsakeun*, een bede om heil voor den schrijver-afschrijver en zijn opdrachtgever. De hoofdstukken XXXVII-XXXIX die *b*. meer had dan *a*., zijn ook hier te vinden.

¹⁾ *hatam* beteekent in de eerste plaats dat iemand het Koran-reciet beëindigd heeft, doch wordt ook in profanen zin gebezigd.

't Hs. is afkômstig van Dr. Engelmann. Hij vertrok in 1864 naar Indië, vestigde zich te Bandoeng, overleed in 1868. De tijd van ontstaan van dit afschrift is hiermee aangegeven.

d. Cod. Soend. 113 Bataviaasch Genootschap.

De conservator der hss., Dr. Poerbatjaraka, deelde mij welwillend mede dat dit hs. geschreven is met Soend. Jav. letter, den naam K. F. Holle draagt en een oud voorkomen heeft. Men kan het ongeveer — dit „ongeveer” dan ruim genomen — uit denzelfden tijd als het vorige hs. (c) stellen. Er is een afschrift in Latijnsch schrift bij ingebonden.

Dit hs. is mij alleen uit een niet-gecollationneerd afschrift bekend.

Titel: Loetoeng kasaroeng. Begin als c., einde: „katoet noe noelis sarta noe ngërsakeun noelis”.

De tekst is gelijk aan c. met één uitzondering, die misschien geen uitzondering is. De hoofdstukken XL en XLI, tesamen vier bladzijden van den gedrukten tekst ontbreken, althans in het afschrift dat mij ter beschikking staat. De uitgever moet die dus uit een ander hs. hebben geput, tenzij de magang die mijn afschrift maakte eenige bladzijden van het afschrift in het bezit van het Bataviaasch Genootschap heeft overgeslagen. Een derde mogelijkheid is dat de bewuste passage wel is waar in het laatstgenoemde afschrift ontbreekt maar in het origineel in Soend. Jav. schrift voorkomt. In de andere hss. komen zij voor.

Pro memorie vermeld ik Cod. 3355^a, een fragment, 3 blz. f^o., Universiteitsbibliotheek Leiden, Juynboll, Catalogus Mal. en Soend. hss. 336, dat volgens een aantekening van van der Tuuk, naar het schijnt uit het Soekaboemische verworven is, toen hij zich te Buitenzorg ophield, vermoedelijk kort vóór 1870. Het bevat het begin van het verhaal nagenoeg gelijk aan den oertekst; het verschil betreft slechts woorden.

Alle deze hss. zijn dus afschriften, met geringe wijzigingen, van den oertekst van 1845.

IV.

Thans de in druk uitgegeven tekst. Pleyte noemt in zijn Voorwoord tot den tekst zijn bronnen niet, doch in het Voorwoord der bijbehorende Woordenlijst (Verhand. Batav. Gen. LVIII 4e stuk) zegt hij dat „het verkrijgen der onontbeerlijke inlichtingen het

„vaststellen van een eenigszins bruikbaren tekst jaren heeft doen duren”. In een noot voegt hij eraan toe: „Ik wensch (blz. XII) „hier namelijk te verklaren dat begrijpen der legende bij uitsluiting „mijn doel is geweest en geen taalstudie als zoodanig”. — Geen tekstcritische uitgave dus, maar een belletristische. Dit standpunt geeft den uitgever vrijheid veranderingen aan te brengen en dat is dan ook op ruime schaal geschied.

Afgezien van dit laatste is de gedrukte tekst gelijk aan hs. Batav. Gen. (d). In het bijgevoegde afschrift hiervan in Latijnsche karakters heeft de afschrijver doorgaans de pa-tjërək als *pla* gelezen. Dit komt hiervandaan dat in Soend.-Jav. schrift de tjërək soms groot wordt geschreven, zóó dat zij op een pasangan *la* gelijk. Deze fout komt bij Pleyte regelmatig terug, waaruit blijkt dat hij dit afschrift voor zijn uitgave heeft gebruikt. Door deze mislezingen doen niet-bestaande woorden hun intrede, als *aplaj* voor *areuj*, *ngěplanan* voor *ngěureunan*, wat geen beletsel is gebleken ze in de Woordenlijst met vertaling op te nemen.

Het „bruikbaar” maken van den tekst heeft in de eerste plaats hierin bestaan dat er een wijsdsche titel aan is toegevoegd¹⁾, vervolgens het geheel in LIV hoofdstukken is verdeeld en in den spiegel onderscheid is gemaakt tusschen recitatieven en gesprekken. De stof heeft daardoor voor den Westerschen lezer aan overzichtelijkheid gewonnen, de Soendanees heeft daar niet zoozeer behoefte aan. De scheiding tusschen recitatieven, meest beschrijvingen, en gesprekken is niet altijd juist uitgevallen. Er zijn ook verhalende gedeelten tot gesprek gemaakt en omgekeerd. Ook wordt A wel in den mond gelegd wat B gezegd heeft en omgekeerd.

De uitgever heeft den tekst verder willen verduidelijken door zinnen in te voegen of weg te laten en nu en dan gedeelten naar noten over te brengen. In een pantoenverhaal komen uit den aard der zaak niet meer begrepen of weinig bekende woorden voor; deze zijn door meer alledaagsche vervangen, daarbij is er minder op gelet of zij dezelfde beteekenis als de geweerde bezaten dan wel dat zij in het verband een goeden zin gaven.

Wel eenigszins in tegenstelling met dit „bruikbaar” maken zijn,

¹⁾ Pleyte vertaalt *Pasir batang anoe girang* in den titel met: P.b.; de oudste vestiging; het beteekent eenvoudig P.b. boven (bovenstrooms), Opper P.b. De namen P.b. *těngah* en P.b. *hilir*— Midden P.b. en P.b. beneden of Neder P.b. komen in de pantoenverhalen ook voor.

ongetwijfeld uit overweging dat de pantoenverhalen uit den vóór-Mohammedaanschen tijd stammen, Arabische woorden, voor zoover onderkend, uitgebannen. „Allah” was taboe en werd „Sang Widi”, „koedrát” werd „kawasa” enz., déze nieuwe woorden zal de Soendanees wel begrijpen, maar als de Arabische namen van weekdagen door Sanskrit worden vervangen, begrijpt hij het stellig niet. — *Oersih*, een verbastering van het Nederlandsche „hoezee” schijnt niet herkend te zijn, is althans blijven staan.

Alles tezamen genomen kan een dergelijke wijze van uitgeven niet bevredigen, de Soendanees heeft dit soort „bruikbaar” maken niet van noode en wie de Loetoengkasaroeng bestudeert en dus wil weten wat er staat, zal toch weer naar de hss. grijpen.

V.

Men kan den inhoud van het verhaal leeren kennen uit het Voorwoord van den gedrukten tekst, waarin Pleyte een uitvoerig overzicht geeft. De bijzonderheden van het verhaal kunnen hier dus onbesproken blijven. In het volgende houd ik me aan den tekst der hss.

Mas Praboe Ageung Tapa van Pasirbatanggirang en zijn gemalin Nitisoewari hebben zeven dochters. De naam Niti als vrouwen-naam is vreemd, maar komt ook in verhaal type I als naam der moeder van zeven prinsessen voor.

De namen der dochters zijn allen met Poerba samengesteld, van belang zijn slechts de oudste, *Poerbararang* en *Poerbasari*, de jongste. De anderen zijn afschaduwingen van haar oudste zuster, slechts één, de zesde (*Poerba leuwih*), neemt het wel eens voor Poerbasari op en wordt deswege aan het slot beloond. De zeven prinsessen verschijnen ook in het verhaal type II en hebben daar, voor zoover met name genoemd, ook met Poerba samengestelde namen, maar zij zijn dochters van den vorst van Madjapait. Alleen de naam der jongste, Poerbasari, komt overeen.

Poerbararang, die zich toekomstig vorstin waant en zich nu reeds gedraagt alsof zij die waardigheid bekleedt — haar vader blijft in de schaduw — acht zich door Poerbasari in haar toekomst bedreigd. Zij verbant haar, nauwelijks volwassen, naar het woud aan den voet van den Goenoeng Tjoepoe mandala ajoe. Tegen den einde, als de groote afrekening komt, zegt Poerbasari: het rijk was van oudsher mijn,

het was u slechts in bewaring gegeven¹⁾. Hierbij past dat zij haar verbanning als een tijd van ascese beschouwd wenschte te zien, maar waarop de eerste bewering steunt, is nergens uit op te maken.

VI.

In den Hemel groeit *Goeroe Minda Kahijangan* op als oudste zoon van *Goerijang toenggal*. — *hijang* of *jang* is een goddelijk wezen; zoowel het vergoddelijkte voorgeslacht als goden die dat altijd geweest zijn, zijn *jang*. Het woord beteekent ook „geest”, vandaar *kahijangan* zoowel „geestendom” als „het rijk der goddelijke wezens, het Hemelrijk”, *ngahijang* - verscheiden, geest worden, ten Hemel varen. — Wat *minda* betreft, geeft Juynboll (Oud-Jav. Woordenlijst) s.v. *pinḍa*: *minḍa* - de gedaante aannemen van, s.v. *indah*: *endah* - een andere, fraaiere gedaante krijgen, vgl. aanhalingen in KBWb s.v. *indah*. Naast *indah* komt ook *inda* voor, in het woord ligt de beteekenis „schijn” en „wonder”, Nieuw-Bal. *mapinḍa* - gelijken op (v. Eck, Woordenboek s.v. *pinḍa*) *mapindan* - den vorm vertoonen (Grader, Djawa XIX 337). Ik houd *inda(h)* en *inḍa* voor klankvarianties met gedivergeerde beteekenis, vgl. Day. *indah* - verplaatst, Mak. *inra* gw. van *minra* (uit: *oeminra*) - veranderen (intrans). Ook Oud-Jav. *minḍa* gaat terug op *inḍa*. Vgl. nog Mal. *měmpinda* - iets veranderen om het beter te maken, *pindah* - verhuizen, zich verplaatsen. Goeroe Minda Kahijangan beteekent dus: de zich in hemelsche gedaante voordoende Goeroe.

De toekenning van den naam Goeroe maakt het twijfelachtig of zijn vader, de Oppergod, met Batara Goeroe gelijk te stellen is, zooals Pleyte wil. Mogelijk is dat het verhaal Goeroe Minda, d.i. Loetoengkasaroeng met Batara Goeroe gelijk stelt. 't Is waar dat Batara Goeroe als god in den Hemel genoemd wordt (blz. 205, 211), maar dat geschiedt in een *radjah* - aanroeping, invocatie, die los van het verhaal staat²⁾.

De naam Goerijang toenggal heeft Pleyte hier en verder in Goeroe Jang toenggal veranderd³⁾, hij geeft daar elders⁴⁾ als reden voor

¹⁾ O.c., p. 238.

²⁾ Batara Siwa, o.c. p. 199, is een door Pleyte aangebrachte wijziging; er staat: Batara sēpoe, wat slechts beteekent B. de oude.

³⁾ Voor *hjang* leze men *jang*, *hjang* is een wanspelling; het Soendaasch kent alleen *jang* en *hijang*.

⁴⁾ Raden Moendinglaja di koesoema, Tijdschr. Bat. Gen. XLIX 1 v.v., in het bijzonder blz. 12, noot 3.

dat de toekang pantoen goerijang toenggal zegt omdat het *boejoet* (verboden) is goeroe jang toenggal te zeggen. De meening dat goerijang een samentrekking van goeroe + jang zou zijn, is afkomstig van Friedrich en door Rigg in zijn woordenboek overgenomen ¹⁾. Hij verklaart het woord als: „the mountain genii, the spirits of the mountains”, en voegt eraan toe: „The name still lives among the „Sunda mountaineers, and considerable supernatural importance is often attached to it”. Men raadpleegde hen. Hoewel Rigg zelf spreekt van geesten blijkt uit hetgeen hij mededeelt, dat men beter van „goden” kan spreken. Er is een passage in de Loetoengkasaroeng waarin de loetoeng in godengedaante zich de goerijang van Kawoengloewoek (de naam is gefingeerd) en een jonge goerijang noemt ²⁾. In de Moendinglaja spelen de *goerijang toedjoeh* - zeven goden, een rol. Pleyte noemt hen zeven geesten en stelt ze allen tesamen gelijk aan Batara Goeroe. Doch het is duidelijk dat de goerijang's tot wie de Soendaneezen zich in Rigg's dagen wendden, niets met Batara Goeroe te maken hebben. Goerijang is dus een bekend Soendaasch woord, waartegen ook wat den vorm betreft, niets is in te brengen; daarentegen kan goeroe + jang nooit goerijang worden. — Pleyte vertaalt verder Jang toenggal met „de eenige God” ³⁾, het is de Oppergod. Zoo is ook Goerijang toenggal de Oppergod. Zijn gemalin heet kortweg *Soenan* of *Sochoenan Amboe* of *Iboe* - de hoogvereerde moeder. Zij is de oppermachtige figuur in den Hemel, naast haar blijft Goerijang toenggal volkomen in de schaduw. Men bemerkt niets van hem. Als Goeroe Minda in de gedaante van Loetoengkasaroeng op aarde is, wendt hij zich, zoo dikwijls hij hulp behoeft, tot haar alleen. 't Is waar dat hij vóór zijn opstijging wel eens zegt: *ka amboc nēda pitoerwah ka rama nēda sapaat* - ik zal mijn moeder aanwijzingen, ik zal mijns vaders tusschenkomst vragen, doch deze regels zijn zoo geconstrueerd ter wille der paralellie; eenmaal in den Hemel aangekomen ontmoet hij alleen zijn moeder. In de Badoesche versie van den Loetoengkasaroeng zou de vader meer op den voorgrond komen (Programma voor het congres van het Java-Instituut te Bandoeng 1921 blz. 43), er is echter niets van bekend.

Goeroe Minda dient de goden. Met Freudiaansche luciditeit wordt beschreven hoe hij, volwassen wordende, droomt een verloofde te hebben die de trekken zijner moeder heeft. Dat is het ergste wat er

¹⁾ Dictionary s.v. *guriang*, Verhand. Bat. Gen. XXIX.

²⁾ O.c., p. 178, 179.

³⁾ Raden Moendinglaja, blz. 12 noot 3.

is, zegt zijn moeder vol schrik en afschuw en zij gebiedt hem op aarde een gemalin te gaan zoeken die haar gelijkt. Zij geeft hem een vermomming (Later zal blijken dat eerst dan de vermomming mag worden afgelegd als de tijd daar is om te huwen). De vermomming bestaat uit een loetoeng-huid (de loetoeng is de zwarte aap), hij heet nu Loetoengkasaroeng. Pleyte heeft dezen naam in Apenvel verdietscht, aardig gevonden en ook toepasselijk, maar geen vertaling. Gaat men uit van *saroeng* - hul, dan zou Loetoengkasaroeng de omhulde loetoeng beteekenen en hij is juist geen loetoeng maar een met een loetoenghuid omhulde hemelling. Denkt men aan een samengesteld gw., dan zou dit saroeng-koelit-loetoeng of iets dergelijks moeten zijn, de loetoeng kan geen saroeng wezen. Het verhaal zelf geeft de volgende verklaring: *kasaroeng koe sadoeloerna* / *kasimpar koe barajana* / (o.c.p. 141). Het tweede gedeelte beteekent: verstooten door zijn magen. Volgens de regelen der parallellie, die ook in dit pantoenverhaal in acht genomen wordt, vormen de woorden „kasaroeng koe sadoeloerna” een synonieme uitdrukking „op een dwaalweg gebracht door zijn verwanten”; „verhuld” kan hier niet bedoeld zijn, maar „kasaroeng” is afgeleid van een ander gw. *saroeng* waarin de beteekenis „dolen, dwalen”, ligt. Het bezwaar is echter dat kasaroeng alleen intransitief gebruikt wordt: verdwaald.

Maakt men zich los van de verklaring die het verhaal zelf geeft, dan zou men „kasaroeng” als uit „makasaroeng” gereduceerd kunnen denken, hiervan zijn meer voorbeelden, *maka-* was eenmaal een actief-prefix met duratieve beteekenis, „kasaroeng” zou dan zijn: ronddolende. Maar ronddolen is toch eigenlijk des loetoeng's werk niet. — Men spreekt van een dwaalleer als „elmoe noe kasaroeng” - lett. een wetenschap die op verkeerde banen is gekomen, vandaar een valsche of pseudo-wetenschap. Op dezelfde wijze laat zich Loetoengkasaroeng als pseudo-loetoeng, ten rechte geen loetoeng, verklaren. En dit is juist want hij is een god die in de vermomming van een loetoeng optreedt.

VII.

De vorst van Pasirbatang wenscht loetoengvleesch te eten¹⁾. De oude blaasroerschutter wordt erop uit gezonden om een loetoeng te schieten. Hij vindt aanvankelijk geen enkel gedierte, alles in het woud

¹⁾ Hij begeert het vleesch, later (blz. 152) wordt duidelijk gezegd dat hij het wenscht te nuttigen.

staat onder den ban van Loetoengkasaroeng. Ten slotte ziet hij een aap in een boom zitten, den Loetoengkasaroeng. Hij is onmachtig zijn wapen te hanteeren, maar de loetoeng daalt vrijwillig af en gaat met hem terug naar zijn woning.

De blaasroerschutter bewoont een nederige stulp. De loetoeng heeft er deernis mee en stijgt omhoog om zijn moeder een nieuwe woning te vragen. Weldra staat hem een paleis ter beschikking.

De wijze waarop zulke wonderen geschieden, is steeds dezelfde. De loetoeng stijgt in den nacht omhoog, daar doet hij Soenan Amboe een nederig verzoek en deze wijst dan boedjangga's aan die het gevraagde bewerkstelligen. Des loetoengs taak is alleen het verzoek te doen, aan de uitvoering werkt hij niet mede. Van Goerijang toegangal wordt gezwezen.

Den volgenden morgen gaan de blaasroerschutter en Loetoengkasaroeng tesamen naar de residentie. De aap wordt den vorst aangeboden, maar als deze hem wil laten grijpen om hem op te eten, laat hij zich niet vangen en werpt alles overhoop. De vorst besluit dat dit geen gewone loetoeng is en zegt Lengser, den bode, hem aan zijn zes dochters aan te bieden. De zusters wenschen niets van hem te weten, alleen Poerbararang, een geschenk van haar vader niet wil-lende afwijzen, zegt: „Laat hem dan maar hier”. Dit is echter niet naar den zin van den loetoeng die alles in rep en roer brengt. Poerbararang laat haar weefspoel door de spleten van de vloer vallen, hij raapt ze op en breekt ze in stukken en misdraagt zich verder op allerlei manieren, o.a. plaagt hij de prinsessen door, als zij zich baden, haar kleeren weg te nemen. Ten slotte laat Poerbararang hem naar het verbanningsoord van Poerbasari brengen.

Het tooneel van de ontmoeting van blaasroerschutter en aap komt ook in de beide andere versies voor, doch de aanleiding ertoe wordt anders verteld. In type II eischt Nitisoewari, de moeder der zeven dochters, van den jonkman die naar heur hand komt dingen loetoengvleesch. En in type I bedenkt de blaasroerschutter een loetoeng als huldegift aan den vorst van Madjapait te gaan brengen. Apenvleesch wordt, zoover mij bekend, nergens in den Archipel gegeten, zeker niet door de tegenwoordige Soendaneezen. 't Verhaal levert ook geen aanwijzing waarom de jonge god als loetoeng vermomd naar de aarde gaat. Het essentieele in dit tooneel schijnt mij dat het den weg aanwijst waarlangs de loetoeng zijn nieuwe woonstede, de aarde, bereikt. De begeerte naar loetoengvleesch van den vorst maakt weldra voor iets anders plaats, dat men in de drie versies aantreft: een mogelijk

huwelijk tusschen den loetoeng en één der zeven prinsessen. Voor een huwelijk heeft Soenan Amboe hem naar de aarde gezonden, de vraag naar loetoengvleesch schijnt hier een intermezzo dat aan het verhaal niet afdoet.

In dit hoofdstuk heeft de eerste ontmoeting tusschen den loetoeng en Poerbasari in het verbanningsoord plaats, er is nog een lange weg af te leggen vóór het huwelijk gesloten wordt, in type I huwt hij terstond, in type II begrijpt Poerbasari dat zij voor elkaar bestemd zijn en huwt zonder dralen.

VIII.

Wanneer de loetoeng eenmaal in Poerbasari's verblijf gevestigd is, begint een lange proeftijd, die aan het oogenblik van hun huwelijk voorafgaat. De beide andere versies, die deze periode over slaan, missen daardoor het schoonste en meest essentiele deel van het kunstwerk. De proefstukken die tot dezen initiatie-tijd behooren, zijn er, zeer gehavend, in te vinden, maar komen niet tot hun recht.

De loetoeng gedraagt zich als *cavalier servant* met voorname en toch teedere terughouding. Op fijne en dichterlijke wijze wordt verhaald hoe allengs de liefde in beider harten opbloeit.

Loetoengkasaroeng begint met zorg te dragen dat het kot waarin Poerbasari tot nu in eenzaamheid gewoond heeft, door een paleis vervangen wordt. Dit voltrekt zich op dezelfde manier als boven. Na haar in slaap te hebben gebracht en zijn vermomming te hebben afgelegd, stijgt hij in den nacht ten Hemel en legt Soenan Amboe zijn verzoek voor. Vóór Poerbasari's ontwaken is hij terug, Soenan Amboe heeft middelerwijl haar dienaren uitgezonden om een paleis omlaag te brengen.

Lengser heeft ontdekt dat Poerbasari nu in een paleis woont, hij deelt dit aan Poerbararang mede. Terstond is haar ijverzucht gewekt en zij laat haar zusje den eisch stellen een rivier af te dammen — de plaats van afdamming heet Baranangsijang — zóó dat de *leuwi* Sipatahoenan zal droog loopen. Wanneer dat werk niet den zelfden dag gereed is, zal haar en haar bediende, den loetoeng, het hoofd worden afgehouden ¹⁾.

¹⁾ *baranangsijang* - schitteren, zooals water dat door de zon beschenen wordt; *leuwi* - diepe plaats in een rivier, kolk. De *parakan baranangsijang* en de *leuwi sipatahoenan* spelen in pantoenverhalen in verschillend verband een rol; *parakan* is afdamming.

De loetoeng gaat weer zijn moeder in den Hemel hulp vragen, zij verwijst hem naar Ki Boedjangga, die boven de goden (*dewata*) zetelt, een soort opperboedjangga. Doch de arbeid wordt per slot door dezelfde twee boedjangga's volbracht die steeds de opdrachten uitvoeren.

Poerbararang brengt met haar verloofde Indradjaja, — hij is tevens met de vijf jongere zusters verloofd —, een bezoek aan de *parakan* om zich te vergewissen of de taak binnen den gestelden tijd tot stand is gebracht. Zij komen er aan lang nadat de boedjangga's den dam gelegd en de visch van waarde weggevoerd hebben. Er blijft niets te visschen over. De loetoeng vertoont zich even in zijn ware gedaante, terstond wordt Poerbararang's hartstocht gaande gemaakt, 't blijft echter voor een ieder, ook voor Poerbasari, verborgen dat de schoone jonkman en Loetoengkasaroeng één en dezelfde zijn.

Poerbasari bereidt voor de eerste maal in haar leven een maaltijd zooals die behoort te zijn: rijst met toebehooren, w.o. de bovengenoemde visch. Zij nuttigt dien met den loetoeng. De beteekenis van dit tooneel is dat zij in één der tot de opvoeding der vrouw behorende kundigheden wordt ingewijd. Die opvoeding dient volledig te zijn om haar rijp voor het huwelijk te maken. Het weven dat er ook toe behoort, heeft zij van af het begin harer verbanning beoefend.

IX.

Poerbararang bedenkt een nieuw middel om Poerbasari om hals te brengen. De opgave is een banteng van bepaalde kleur en tekening te vangen en vóór haar te geleiden.

Poerbasari voelt zich onmachtig aan den eisch te voldoen en Loetoengkasaroeng zegt, desgevraagd, er evenmin toe in staat te zijn. Zij besluit dan maar alleen naar het bosch te gaan, krijgt inderdaad den bewusten banteng in het oog maar kan niets beginnen. Loetoengkasaroeng, alleen in het paleis achtergebleven, heeft de gelegenheid gehad zich in een andere vermomming te steken. Vertoonde hij zich aan de *parakan* in volle schoonheid, thans maakt hij zich zoo leelijk mogelijk. Hij gaat naar de plaats waar Poerbasari en de banteng zich bevinden en beweegt het woeste dier zich te onderwerpen, het laat zich nu door Poerbasari gewillig naar de hoofdplaats leiden. De vermomde Loetoengkasaroeng maakt zich uit de voeten. Poerbasari

keert na den banteng afgeleverd te hebben naar Goenoeng Tjoepoe terug. De banteng, alleen ten hove overgebleven, verandert geheel van houding, hij verbreekt zijn banden en rent terug naar het woud. Ten rechte is hij een ander wezen dat zich in de gedaante van den banteng voordoet, doch welk wordt niet gezegd.

Het banteng-tooneel wordt in de beide andere versies niet vermeld.

X.

Poerbasari's beproevingen zijn nog niet ten einde. Poerbararang denkt een nieuwe krachtproef uit welke haar, naar zij hoopt, het hoofd harer zuster zal verzekeren. Er zal een wedstrijd in padi planten gehouden worden, elk moet zeven heuvelen beplanten, de eisch is dat Poerbasari's aanplant gelijktijdig met de hare gereed moet zijn. Alles wordt gedaan om Poerbasari in de denkbaarst ongunstige omstandigheden te brengen wat gesteldheid van den grond enz. betreft. De padi zal op opengekaptten boschgrond geplant worden, 't gaat dus om *hoema's*. Pleyte heeft daaruit geconcludeerd: „wel echter „staat vast, dat de tjarita Loetoeng kasaroeng een belangrijk hooger „ren leeftijd moet hebben dan de *warwatjan Soelandjana*, omdat de „eerste nog slechts van den *hoemba*-bouw spreekt, terwijl de laatste „aan de werkzaamheden tot de rijstteelt op sawah's is gewijd”. (Voorwoord blz. XVIII). — Hier wordt dus aangenomen dat bij de Soendanezen den sawahbouw uit den hoemabouw zou zijn geëvolueerd. Ten rechte weten wij daar niets van. In historischen tijd hebben in de Soendalanden beide cultuurvormen naast elkaar bestaan en dat is tot heden zoo gebleven. Er zijn verschillende omstandigheden welke bepalen of de sawahbouw een overheerschende plaats in den rijstbouw gaat innemen, doch de lijn loopt niet zoo dat de primitiefste Indonesische volken alleen hoemabouw hebben en dan oplopend met de cultuur de sawahbouw meer en meer aan beteekenis wint. De Maleiers zijn slechte landbouwers, de sawahbouw heeft bij hen bij verre na niet de beteekenis die zij op Java en Bali heeft, toch zal niemand hen tot de primitiefste Indonesiërs rekenen. De Gajō's, hoewel ook geen primitieven, waren toch tot onlangs een van de buitenwereld afgesloten bergvolk, zij hebben uitsluitend sawahs, bij hen *oemö* geheeten. Primitieve stammen — ik denk hier aan de heidensche bewoners van Noord-Luzon — bezitten een hoog ontwikkelde sawahcultuur. Van de Indonesiërs geldt dus niet dat bij hen sawah- uit hoemabouw zou zijn voortgekomen, zij hebben, zoolang zij den Ar-

chipel bevolken, beiden gekend. Er is dus aan de omstandigheid dat in den Loetoengkasaroeng van hoema's gesproken wordt geen argument voor deszelfs „belangrijk hooger en leeftijd” te ontleenen. —

Nadat aan Poerbasari de uitdaging is overgebracht, gaat de loetoeng op de gebruikelijke wijze tot Soenan Amboe om hulp. Evenals een vorig maal verwijst zij hem naar den boven de goden zetelenden Kai Boedjangga, tot wiens departement de behartiging van deze aangelegenheid behoort. Kai Boedjangga doet dan verder alles wat men van hem verlangen kan. Voor het eerst zinspeelt Soenan Amboe op een naderend einde der beproevingen. „Uw tijd is nabij”, zegt zij, „Poerbasari en Goeroe Minda zijn mijn kinderen.” De loetoeng treft Kai Boedjangga vóór zijn aambeeld aan, smedende. Soenan Amboe zegt toe dat de aanplant zóó tot stand gebracht zal worden dat hij voor de „nagara”, d.i. Poerbararang c.s. onzichtbaar blijft, hij zal regen ontvangen als Poerbararang's hoema van de droogte verkommert, enz., kortom, de Hemel zal Poerbasari's hoema verzorgen en de bebouwing van die van Poerbararang op alle manieren bemoeilijken.

Het landbouwbedrijf op Poerbasari's akker wordt door hemellingen volbracht. Zij zelf staat er geheel buiten. En des loetoeng's actie bepaalt er zich toe telken male als een werkzaamheid: openkappen, schoon branden, enz. is afgeloopen, het veld in oogenschouw te nemen. Tweemaal, als de padi reeds is opgeschoten en na den oogst, prevelt hij, op het veld, een spreuk ¹⁾, waarin hij uitsprekt de echtgenoot van de padi te zijn.

Intusschen gaat het op de hoema van Poerbararang miserabel. Indradjaja heeft zoogenaamd de leiding maar hij weet niets van den landbouw af. De padi wordt niet met de noodige zorgen omgeven, er wordt zelfs geen wierook gebrand! De uitkomst is een débâcle, Poerbararang's doel is weer niet bereikt.

Terwijl de padi te velde staat, laat Soenan Amboe Poerbasari inlichten omtrent de benamingen die het gewas in zijn opvolgende stadiën heeft. Later zendt zij ook kook- en weefgerei. Ongetwijfeld is de bedoeling dat voor Poerbasari daarmee de mogelijkheid geopend wordt zich in de voor een huisvrouw onontbeerlijke kook- en weefkunst te bekwamen. Er is echter reeds vroeger gezegd dat zij zich in haar ballingsoord met weven onledig hield en ook dat zij haar eersten rijstmaaltijd bereid heeft.

Nadat de padi is opgeschuurd daalt Soenan Amboe in eigen per-

¹⁾ Zij heet *poedji* - lofprijzing.

soon omlaag, zij verschijnt Poerbasari in den droom en licht haar in omtrent alle geboden en verboden die de huismoeder bij het halen van padi uit de schuur voor consumptie in acht heeft te nemen. Verder worden haar de namen der zaken die bij het koken en weven benodigd zijn, genoemd. Tot slot wordt haar de leefregel gegeven, opgewekt en voorkomend in den omgang te zijn.

XI.

Poerbararang's uitdagingen zijn hiermee nog niet ten einde, er volgen er nog verscheidene andere meer die wij straks zullen noemen; de uitslag is natuurlijk steeds in het voordeel van Poerbasari. Dit is in overeenstemming met alles wat vroeger gebeurd is. Maar deze nieuwe wedkampen wijken van het voorgaande hierin af dat ze allen als naar een zelfde model, kort, verteld worden. Djaksa's treden als rechters op ter beoordeeling der werkstukken van beide zusters en spreken zich dan ten gunste van Poerbasari uit. Deze reeks wedstrijden maakt sterk den indruk van een later invoegsel (vóór Kriawatjana). Reeds in het begin van het verhaal vernemen wij dat Poerbasari kan weven, later wordt een tooneel aan de eerste keer dat zij een volledigen maaltijd bereidt, gewijd. Weer later wordt zij door de goede zorgen van Soenan Amboe van mand- en vaatwerk en weefgerei voorzien. Zij en Loetoengkasaroeng zijn van den landbouw op de hoogte gebracht. Daarmee hebben zij alles wat een Soendaasch huisman en huisvrouw behoeven om een huishouden op te zetten, zij zijn volkomen tot het huwelijk voorbereid. De tekst brengt dat zelf tot uitdrukking door Soenan Amboe, als Loetoengkasaroeng haar hulp voor het laatste proefstuk: den aanleg der hoema, inroept, te laten zeggen dat het einde der beproevingen nu nabij is. De leefregel die zij aan Poerbasari tot slot geeft is, als het ware, de bezegeling harer opvoeding. Niets staat meer aan de vereeniging der jonge menschen in den weg en het oogenblik is aangebroken dat de vergelding zich aan Poerbararang en de haren voltrekken zal.

Doch in den tekst krijgt zij uitstel van executie door nog vele malen een uitdaging tot Poerbasari te richten. De eerste uitdaging zijn er eigenlijk drie, zij betreffen koken en weven, zaken waarin Poerbasari niet meer ingewijd behoeft te worden. Zij worden haar bovendien aangezegd als Poerbararang nog niet weet hoe de vorige krachtmeting is afgelopen. Een opsomming der onderdeelen van het weefgetouw als hier gegeven wordt, heeft zij niet van noode, die is al gegeven.

Zij verricht thans haar prestaties in de *nagara*, hier blijft zij verder met Loetoengkasaroeng. De volgende uitdaging: wie van beiden de schoonste borsten heeft, valt geheel buiten het kader. — Poerbararang wil ook weten wie de schoonste is. De eisch van schoonheid past wel in de rij van volkomenheden welke de jonge vrouw bereikt moet hebben alvorens in het huwelijk te treden, maar zij is natuurlijk geen bestanddeel van de opvoeding. Dit geldt evenmin van de volgende uitdaging: wie de langste haren heeft. En de laatste poging van Poerbararang ten slotte is zelfs van bedenkelijk allooi: zij daagt Poerbasari uit, wie de geurigste excrementen heeft. Zeker ter wille der bruikbaarheid, van den eisch dien de uitgever zich gesteld had, is dat in den gedrukten tekst „wie de geurigste *boboreh* (zalf) heeft” geworden. Maar de hss. zeggen „*taï*” - drek. Poerbasari wint door, zeer fatsoenlijk maar niet zeer eerlijk, *boboreh* onder haar sarong te moffelen.

Thans volgt de ontkenning, die men zich het best als aansluitend bij Soenan Amboe's laatste woorden aan Poerbasari kan denken. Een onzichtbare stem zegt tot Loetoengkasaroeng: „De tijd is daar”. Hij begeeft zich naar de aloen-aloen, door de goden gevolgd, hier legt hij zijn loetoeng - huid af, de goden kleeden hem, hij schittert in volle schoonheid. Hij ontvangt zijn nieuwen naam Goeroe Minda Patandjala seda noe kasep ratoe sēmbaheun, d.i. Goeroe zich voordoende als grootmachtig inwijder van een nieuw tijdperk, de Schoone, de te vereeren vorst¹⁾.

De strijd tusschen de beide zusters is na constante nederlagen van Poerbararang ten einde. Nu heeft Goeroe Minda Patandjala nog tegen Indradjaja, Poerbararang's verloofde, te strijden. Nadat ook deze verslagen is, volgt de algemeene vergelding. Het land dat tevoren onder Poerbararang gestaan had²⁾, komt nu onder Poerbasari te staan. Haar echtgenoot is prins-gemaal. De naam van den rijkszetel Pasirbatang wordt in Pakoewan veranderd.

¹⁾ In de hss. c en d luidt de naam, voor een deel ter wille van het rythme: Goeroe Minda Patandjala / ratoe patandjala seda / noe kasep ratoe sēmbawa; *sēmbawa* laat verschillende vertalingen toe, misschien is bedoeld: de eerste vorst.

²⁾ *ditiitan*; haar vader Mas Praboe ageung tapā was dus geen vorst meer en had zich wellicht in een kluizenarij teruggetrokken.

XII.

De gedrukte tekst eindigt, na verbetering overeenkomstig het door Pleyte benutte afschrift: „oetama noe ngalalakonkeun / oetama noe „dilalakonkeun / teu naha naha / kari salamĕtna bae / katoet noe „noelis / sarta noe ngarsakeun”. Hierna volgen dan nog de woorden *ditoenda* en *wállahoe álam* in Arabisch schrift (!), beiden toevoegingen van den uitgever die hier verder onbesproken kunnen blijven.

Pleyte vertaalt dit slot, met veel vrijheid, aldus: „heil zij hem, die „houdt de voordracht; / heil zij hun van wie verhaald wordt; / moge „niemand iets ontbreken, / doch slechts zegen aller deel zijn, / schrijf „ver dezès / en ook hunner, die begeeren naar de sage”¹⁾.

In het door hem gebruikte afschrift volgen nog de woorden: „dji- „simabdi noe dikĕrsakeun nilad galoerring tjatoer loetoeng kasaroeng „poen mantri goedang kopi kawoeng larang arga sasmitta”. (Daar in het schrift *a* en *ha* niet uiteen zijn gehouden, kan men den naam ook *harga sasmitta* lezen).

Het een met het ander heeft Pleyte in den waan gebracht dat *Arga sasmitta* de schrijver van den *Loetoengkasaroeng* was. „Als kompositie,” zegt hij, „is zij een meesterstuk, dat meerdere boeiend geschreven gedeelten bevat, ofschoon het te streng doorgevoerd parallelisme hier en daar noodeloos vermoeit.

„Hulde dient dan ook gebracht aan de nagedachtenis van den man, „die door het verhaal op schrift te stellen, dit voor te loor gaan heeft „behoed.

„Arga sasmitta was hij geheeten; hij bekleedde slechts het nederige „ambt van Mantri goedang kopi te Kaoeng (l. Kawoeng) larang, een „dorpje dicht bij de stad Tji-rĕbon gelegen (l. in het district Rantjah, regentschap Galoeh).

„Desondanks was hij een meester in het vertellen en een *boedjangga* „van ongewone kunde, getuige zijn woordenschat en het gemak waar „mede hij zich van synoniemen bediende.”

De bovenaangehaalde woorden noemde hij „zijn slotwoord”¹⁾.

Wat is hiervan nu waar?

De pantoenverhalen spelen in het oude Soenda en zijn ongetwijfeld ook in den ouden tijd ontstaan. Zij zijn mondeling overgeleverd, van het eene geslacht van vertooners op het andere, tot op den huidigen

¹⁾ Voorwoord XXXVIII.

dag. 't Spreekt van zelf dat zij op dien langen weg niet ongerept zijn gebleven, er kunnen stukken van hun plaats zijn geraakt, deze en gene toekang pantoen kan er wat bij hebben gevoegd, maar de meeste verandering zal toch het gevolg van verarming en verminking geweest zijn. De Badoeysche verhalen van Meijer leveren daarvan een treurig getuigenis.

Het is echter uitgesloten dat in een geheel anderen tijd, in de 19e eeuw, een dichter uit oude motieven een pantoenverhaal zou hebben geschapen. De pantoen werd in het geheugen bewaard en aan het volgend geslacht overgedragen met allen eerbied die het erfgoed der vaderen toekwam, maar men maakte er niet iets nieuws van. Ardja sasmita zou het ook niet gekund hebben. Het Loetoengkasaroeng-verhaal is vóór-Mohammedaansch, na eeuwen Islām was de conceptie eener alvermogende godin-moeder niet denkbaar. De tegenstelling Allah-mensch is één der eerste geloofsvoorstellingen welke pas-bekeerden overnemen.

Er moet bijgevoegd worden dat Ardja sasmita zelf niet de voorstelling heeft willen wekken alsof hij de schrijver van den Loetoengkasaroeng ware. Zijn bovenaangehaald onderschrift, beginnende met de woorden „djisimabdi noe dikërsakeun -- ” enz., is van wat voorafgaat, duidelijk gescheiden, het beteekent: „ik wien het (iemand) behaagd heeft”, m.a.w. wien is opgedragen, „den Loetoeng kasaroeng na te (laten) schrijven, koffiepakhuismeester van Kawoeng larang, Arga sasmita”. Hij was dus een eerzaam afschrijver en niet meer.

Dit wordt nu bevestigd door het hs. uit de verzameling-Snouck Hurgronje. Hier toch vindt men hetzelfde slot: „oetama noe ngalala-„konkeun enz. - - kari salamětna bae”. Deze woorden hebben dus van den oertekst af het slot gevormd. Alleen de laatste regels: „katoet „noe noelis / sarta noe ngarsakeun” / ontbreken hier en zijn een latere toevoeging; zij beteekenen: „alsmede (van) dengene die dit geschreeven heeft en (van) hem die het hem heeft opgedragen”. Dit is dus een toevoeging van een voorganger-afschrijver van Arga sasmita. Zij komt ook voor in hs. c. (Bijbel Genootschap); hs. d. (Bataviaansch Genootschap) en hs. c. zijn dus afschriften van een zelfde hs. of het eene is een afschrift van het andere.

Wij zagen reeds dat Raden Aria Bratadiwidjaja — zijn latere naam waarbij hij bekend is —, de eer toekomt het pantoen-verhaal zooals het bij den ouden toekang pantoen voortleefde, te boek te hebben gesteld. Naast hem verdient de Controleur D. H. Cannaarts (of: Cannaerts, beide spellingen komen in den Almanak van Nederlandsch-

Indië, den lateren Regeeringsalmanak, voor) die de opdracht verleende, met eere te worden genoemd.

In het naschrift van Bratadiwidjaja komt nog iets voor waarop hier even de aandacht worde gevestigd: Poerbasari wordt er de dochter van Tjijoengwanara genoemd, m.a.w. deze en Mas Praboe ageung Tapa zouden één en dezelfde persoon zijn. In de beide andere typen van het verhaal is de verhouding weer anders, maar ook daar wordt de figuur van Loetoengkasaroeng met een voorganger Tjijoengwanara in verband gebracht en deze is weer de zoon van den vorst van Galoeh. In Salëm (in Bantarkawoeng, het Soendasche district in het Zuid-Westen van Brëbës) werd mij, jaren geleden, verzekerd dat Pasirbatang aan de andere zijde van den heuvelrug die dit land van het Soendasche, noordelijke gedeelte van Tjalatjap scheidt, gelegen was. Op de kaart is de naam echter niet te vinden. In den loop van het verhaal worden vele namen van plaatsen in het Galoehsche, tot over de grenzen van het huidige Galoeh, genoemd en verklaard. De waarde van zulke verklaringen *post factum* is bekend, maar dat juist plaatsen in deze streken behandeld worden, vormt toch een aanwijzing. En ten slotte komt de fraaiste en gaafste versie van den Loetoengkasaroeng uit het Koeningansche. Alles tesamen genomen wettigt de stelling dat de Loetoengkasaroeng een product van Oost-Soendaschen bodem is. Aan het slot wordt gezegd dat de naam Pasirbatang, bij de intrede van het nieuwe tijdperk dat met Poerbasari en haar hemelschen gemaal begint, in Pakoewan veranderd wordt. In de door Meijer uitgegeven pantoenverhalen der Badoej's (boven blz. 472) is voortdurend van relaties tusschen Pasirbatang en Padjadjaran sprake. Nu is het waarschijnlijk dat Padjadjaran van uit de oostelijke Soendalanden is gesticht¹⁾. Aan de z.g. verandering van den naam Pasirbatang in Pakoewan kan dus deze beteekenis worden toegekend dat het verhaal aan het nieuwe rijk gekoppeld wordt. Maar daar volgt meteen uit dat de oorsprongen in Galoeh vóór de opkomst van Padjadjaran liggen.

Pleyte heeft terecht op de groote heiligheid van de Loetoengkasaroeng gewezen. Hij haalt een brief van den Regent van Galoeh aan waarin deze zegt dat in zijn regentschap niet één toekang pantoen het verhaal durft voor te dragen. Misschien kennen zij het niet, voegt hij eraan toe, en dekken zij zich daarom met het woord *pamali* (ver-

¹⁾ Krom, Hindoe-Javaansche geschiedenis 402 v.v.

boden) ¹⁾ — Inderdaad geldt als een gebod bij de opvoering van de Loetoengkasaroeng dat men niet onachtzaam (*sagawajah*) te werk ga. In de maand Moeloed, de heiligste maand van het jaar, is zij verboden, 't zou de tijgers aantrekken en de toekang pantoen zou worden verslonden. Ditzelfde, dat de tijgers zouden toelopen, hoort men ook als gevolg van onachtzaamheid noemen ²⁾. Bratadiwidjaja spreekt er in zijn naschrift niet van dat het hem moeite gekost zou hebben Kriawatjana's mededeelzaamheid te winnen; dat is natuurlijk geen bewijs van het tegendeel, maar de toekang pantoen heeft hem dan toch als jong magang het verhaal verteld.

XIII.

De Loetoengkasaroeng beeldt den strijd uit tusschen Poerbararang en Poerbasari. Poerbararang wil alles doen in eigen kracht en zij faalt, Poerbasari geniet de hulp des Hemels en zegeviert. De oudste zuster en haar verloofde Indradjaja weten van God noch gebod, de religieuze aandacht waarmee alles wat de cultuur, de bewaring, de aanwending van de rijst betreft, moet zijn omgeven, ontbreekt haar, de onmisbare *djampe*'s laat zij na, er wordt zelfs geen wierook gebrand. Alles mislukt haar, de Hemel grijpt in haar te straffen, doch Poerbasari is de gunsteling der goden. Niettemin kan zij uit zichzelf niets. Alles wat haar wordt opgelegd, komt tot stand en slaagt, niet omdat zij door de goden daartoe in staat wordt gesteld, doch dewijl deze het zelf doen.

Haar overwinning heeft hooger doel. Alles wat zij uit den Hooge ontvangt: goederen, kennis, leering, dient om haar en Loetoengkasaroeng volledig voor den strijd om het bestaan uit te rusten. Ook dit is dus der goden werk.

Sterker kan niet worden uitgesproken dat alle macht in den Hemel is en de Aarde machteloos. De goden, hoog en laag, handelen op last van Soenan Amboe, de hoogvereerde Moeder, naast wie voor een mannelijk god geen plaats is; in haar is alle macht geconcentreerd, de mensch is tot niets in staat. Zelfs Loetoengkasaroeng, haar zoon, kan slechts nederig verzoeken, ootmoedig *djampe*'s prevelen, iets uitrichten kan ook hij niet.

Hier spreekt een persoonlijke overtuiging, een wereldbeschouwing die geen weerspiegeling van de volksziel is. De gewone Indonesische

¹⁾ Woordenlijst (Verhand. Bat. Gen. LVIII, 4e stuk), Voorwoord XL.

²⁾ M. Hi. Hasan Moestapa, Bab adat-adat, blz. 120. — Batawie 1913. — Poesaka Soenda IV 154 (1926).

voorstelling is toch deze dat het bepaalden personen gegeven is met hoogere machten in relatie te treden. Zij zijn de priesters en priesteressen der heidenen, de heiligen en *doekoen's* van Soendaneezen en anderen. Het hun verleende hooger inzicht is hun wetenschap. Dat is het wat zij meer hebben dan de schare, alle wetenschap is geheime wetenschap, de leek heeft daartoe geen toegang. Zij doen, krachtens hun goddelijke relatie, de dingen zelf.

De Loetoengkasaroeng wijkt daar ver van af. Van het begin tot den einde wordt de tegenstelling god en mensch consequent en met groote kracht betoogd. Alles wordt onder den ban van deze voorstelling gebracht. Men behoeft slechts na te gaan hoe gelijke episoden in de beide andere typen van het verhaal behandeld worden om dit te kunnen constateeren. 't Is bekend hoe overal in den Archipel de rijstcultuur totdat de spijs is opgediend met geboden en verboden is omgeven. Die *pantrang's* of hoe zij elders heeten mogen, worden nagekomen omdat zij van de vergoddelijkte voorouders afkomstig zijn en eerbied voor het voorgeslacht is een grondzuil der Indonesische samenleving. Als men ziet hoe dit allerwege het geval is, ook bij de meer primitieve volken, dan behoeft er niet aan getwijfeld te worden dat het bij de Soendaneezen in hun heidenschen tijd ook zoo geweest is. Dit wordt ten overvloede bewezen door het feit dat het nu nog zoo is. Hasan Moestapa, in leven hoofdpanghoeloe van Bandoeng, zegt in zijn boek over de adats der Soendaneezen: „Daarom gelooft „men zéér sterk van een bron of de plaats waar het bevoeiingswater „voor de sawah uit de leiding komt, vooral als dat onder een grooten „boom is of het water van een begraafplaats komt dat zij stellig „een plaatselijke eigenaar [geest] hebben, die de middelen tot afweer „van gevaar creëert en het voordeel dat wij er van hebben, te voor- „schijn brengt. En daarom is het, als men met den landbouw een „aanvang maakt, als men een stuk grond tot sawah ontgint of de „landbouwwerkzaamheden begint, voor hoog en laag, hetzij men alleen „te werk gaat of in samenwerking met anderen die water van de- „zelfde aftapping betrekken, een noodzakelijkheid een bijeenkomst „te houden waar gegeten wordt, hetzij men een heilmaaltijd in eigen „huis houdt, hetzij de spijsen in optocht naar de plaats der aftapping „gebracht worden, er daar een *doa* over wordt uitgesproken en de „heilmaaltijd wordt opgedragen aan den Heer der plaats, aan den eersten ontginner, aan eigen voorouders” ¹⁾).

¹⁾ M. Hadji Hasan Moestapa, Bab adat-adat 74. — Batawi 1913. — Zie bv.

Doch als de dichter van de Loetoengkasaroeng over de rijstcultuur komt te spreken zijn de voorouders uitgeschakeld. Soenan Amboe daalt in hoogst eigen persoon uit den Hemel neder om Poerbasari in den droom alle voorschriften die ten aanzien van de opschuring, het uit de schuur halen en de verdere behandeling tot de rijst als spijs genuttigd kan worden, in acht zijn te nemen, voor te houden. De nalenschap der voorouders is hier gebod der hoogste godheid geworden. Dit kan geen weerspiegeling van de volksziel zijn, voor welke de voorouders nog altijd de bron dezer *pantrang's* zijn. Uit dit voorbeeld blijkt tevens dat de dichter bestaande stof gebruikte, maar hij herschiep alles naar zijn wereldbeschouwing, tot mysterie-spel met diepen, religieuzen zin. Magisch is het spel niet: alle dynamisme is tot goddelijk ingrijpen gesublimeerd.

In zijn reeds genoemde boek schrijft Hasan Moestapa over zijn eigen maatschappij: „Wanneer men evenwel opzettelijk die gewoon-
„ten, gebruiken enz. [zijner omgeving] saboteert, b.v. door het dragen
„van een jas met de voering naar buiten, of het dragen van een
„hoofddoek op ongewone wijze, dan wel door al te opgesmukt of
„al te schunnig gekleed te zijn, of door dingen te zeggen, die anderen
„niet zouden zeggen, dan wel in zijn doen en laten anders te zijn dan
„zijns gelijken, dan treedt men uit den kring van menschen, die wel
„de adat in acht nemen.” En even tevoren had hij reeds gezegd:
„De adat in het algemeen dient om onzen levenswandel te ver-
„beteren (verfijnen), wat noodig is om zooveel mogelijk in goede
„verstandhouding te leven met andere menschen, die dezelfde ge-
„woonten er op na houden, die in dezelfde desa of hetzelfde land
„wonen of aan gelijke landswetten onderworpen zijn”¹⁾.

Inderdaad spreekt ook in de letterkunde het traditioneele een groote rol. Des te verrassender in de Loetoengkasaroeng een eigen geluid te hooren opklinken en dat uit een ver verleden toen de dwang der gelijkvormigheid straffer heerschappij voerde dan thans. Ook die oude maatschappij is in staat geweest een man voort te brengen die van de schouderen opwaarts boven zijn landgenooten uitstak. 't Moet een sterke persoonlijkheid zijn geweest die in zoo'n eensdenkende wereld zulk een uitzonderlijke bekentenis kon afleggen van zijn geloof.

voor de oude Minahasers: N. Adriani, De landbouw in het heidendom der Indonesische volken, Verz. geschriften I, 288 v.v.

¹⁾ M. Hadji Hasan Moestapa o.c., p. 3. Vertaling van Raden Memed Sastrahadiprawira, in Djawa XI, 20.

BIJLAGE I.

Cod. 2023 no. 4 f°, Leidsche Universiteitsbibliotheek, Soend.-Jav. schrift, Juynboll, Catalogus Mal. en Soend. hss. blz. 323. — Ontvangen in 1857 van den Resident der Preanger Regentschappen. (Type I.)

Het hs. begint met de geschiedenis van TjiJoeng Wanara te verhalen. Zij eindigt hiermee dat de held westwaarts gaat en vorst van Padjadjaran wordt, zijn oudere halfbroer Harija Bangah oostwaarts om vorst van Madjapait te worden: Zij vormt het onderwerp van een afzonderlijk *pantoen*-verhaal, door Pleyte uitgegeven¹⁾. Beiden zijn zonen van Praboe Ratoe Galoeh.

Het verhaal gaat nu verder met te vertellen dat TjiJoeng Wanara met toestemming van zijn in den Hemel opgenomen vader oostwaarts naar Palembang girang gaat. Er is een plaatsnaam *Palembang goenoeng* nabij Tjikidang (Talaga), historischen grond, behoorende tot het Galoeh-complex. Hij doet dit verzoek omdat niemand voor Poehatji Sangjang Sri zorgt. Zijn vader voorziet hem van een *loetoeng*-huid als vermomming en verandert zijn naam in *Goeroe minda praboe Loetoengkasaroeng*.

In Palembang girang treft hij Harija Bangah's dochter Nitisoewari aan. Zij heeft zes dochters die allen jegens Pohatji Sangjang Sri onachtzaam zijn. Deze laatste vaart tot haar ouders omhoog en ontvangt daar de opdracht tot Nitisoewari in te keeren, waarna zij als dier zevende dochter geboren wordt. Haar zes zusters geven Lengser order haar om te brengen. Doch in stede daarvan brengt hij haar naar het bosch en rapporteert dat ook zonder dat het verdere gevolgen heeft.

Ratoe Mindadjaja, een zoon van Harija Bangah (N.B. dus een broer of halfbroer van Nitisoewari) dingt naar de hand der zes zusters²⁾. Nitisoewari eischt apenvleesch³⁾. De blaasroerschutter gaat erop uit om een loetoeng te schieten, ontmoet Loetoengkasaroeng, die zich niet schieten laat maar met hem huiswaarts keert.

¹⁾ C. M. Pleyte, De lotgevallen van TjiJoeng Wanara, Verhand. Bat. Gen. LXIII, 2de stuk.

²⁾ De oom zou dus de hand zijner nichten (zusterskinderen) vragen! De tekst is hier in de war.

³⁾ Niet duidelijk, de tekst is in de war.

Loetoengkasaroeng gaat tot zijn ouders in den Hemel. Zij zeggen hem voor Poehatji Sangiang Sri te zorgen en geven hem één padiaar mede. (Klopt niet met het begin).

De blaasroerschutter wil Loetoengkasaroeng aan den vorst als huisdier aanbieden. Deze wil hem oppeuzelen maar dat gelukt niet omdat de aap een groote consternatie teweegbrengt. Hij huwt in het bosch met Nitisoewari's jongste dochter. De zes zusters zijn op dit moment reeds met Ratoe Mindadjaja gehuwd. Zij roepen haar zusje terug, doch deze weigert aan de oproeping gehoor te geven.

Ratoe Mindadjaja gaat *marak* met zijn echtgenooten. Hij delft tegen Loetoengkasaroeng het onderspit. Poerbasari bekoort hem. Dit kleine trekje vindt zijn tegenhanger in type III waar Poerbararang bij deze gelegenheid verliefd wordt op Loetoengkasaroeng als hij zich in zijn ware gedaante vertoont.

Mindadjaja en Loetoengkasaroeng planten beiden padi, de aanplant van den eersten mislukt, die van den tweede slaagt.

Het verhaal gaat dan over in allerlei avonturen die met het voorgaande geen verband houden. De loetoeng, nu zich als een mensch voordoende, hoewel dat nergens gezegd wordt, trekt rond als een dolende ridder.

BIJLAGE II.

Codex 259, 4°, Nederl. Bijbel Genootschap, Leidsche Universiteitsbibliotheek. Soend.-Jav. schrift. Zonder titel. — Juynboll, Supplement-Catalogus Soendasche handschriften blz. 25. (Type II.)

Het grootste gedeelte van dezen tekst wordt ingenomen door de geschiedenis van Tjijoeng Wanara die hier Dipati Tjijoeng Mandara heet; de geschiedenis van Loetoengkasaroeng beslaat de bladzijden 90-116.

Nadat Tjijoeng Mandara in Padjadjaran en zijn oudere broeder Dipati Harijang Banga in Madjapait zijn gevestigd, hebben zij weer een ontmoeting aan de oevers van de Tjitandoej. Zij vragen elkaars *elmoe*. Harijang Banga's *elmoe* ter grootte van een erwt, *waroega djagat* genaamd, valt uit zijn mond. Terstond valt hij flauw, hij

wordt naar Madjapait teruggedragen. Ook Tjijoeng Mandara keert naar Padjadjaran terug. De *elmoe* wordt door een reeks dieren opgeslokt die er allen van bedwelmen of sterven en komt ten slotte in de maag van een karper terecht, die in een door den ouden blaasroerschutter te Pagëbangan uitgezette fuik wordt gevangen en sterft. Aki en zijn vrouw eten elk de helft van het dier; terstond wordt Nini zwanger, zij baart een tweeling, een zoon en een dochter. De dochter sterft en wordt begraven, uit haar lichaam komen gewassen en de *püt*-vogel voort, zoodat de aarde vol is.

De zoon vraagt een (*dja*)*djantoeng kantjana* - gouden pisangbloemknop, de ouders gaan die in het woud van Mësir! zoeken, zij laten den knaap in de wieg achter. De veertig *dewata*'s dalen uit den Hemel neer en dragen den knaap omhoog.

De vorst van Madjapait — hij draagt niet den naam Harijang Banga ¹⁾ — heeft zeven dochters. Hij is ziek, slechts een *djantoeng kantjana* kan hem genezen. Er worden zes patih's ontboden, wie hunner de *djantoeng* vindt, zal de prinsessen ten huwelijk bekomen en troonopvolger worden. Zij vinden niets, de vorst keurt niettemin goed dat zij zes zijner dochters huwen, de jongste blijft over.

De zoon van Aki Pagëbangan misdraagt zich in den hemel. De *dewata heujeuk*, zijn verzorgster, rapporteert zijn wangedrag aan Iboe Poehatji Wiroe manang(g)aj, ²⁾, die zegt den knaap bij *rama* (zonder meer) te Sorongkantjana te brengen. Hier misdraagt hij zich wederom. Hij ontdekt de *djantoeng kantjana* en pakt die mee. „Rama”, dat ziende, werpt hem, na hem eerst een stel kleeren verstrekt te hebben, omlaag naar Goenoeng Soenda op de aarde. Daar wordt hij Loetoengkasaroeng, springt er rond, zijn staart schittert.

De blaasroerschutter van Pagëbangan, dezelfde als die den karper in de fuik vond, verneemt dat de vorst van Madjapait ziek is, hij besluit zijn heer een bezoek te brengen en, om niet met leege handen te komen, eerst met zijn blaasroer iets te schieten. Hij treft den Loetoengkasaroeng aan. 't Is hem onmogelijk te schieten; hij maakt de *sëmbah*, uit zijn knapzak wordt een prauw, getweeën keeren zij in dat vaartuig naar het huis van den blaasroerschutter terug. Pagëbangan heet hier ook Gëgëlsoentën.

¹⁾ Er staat: *ratoe boejoeboei mangkoe boemi Madjapait*.

²⁾ In type III is Pohatji Wiroe manangga hemelbode. Een enkele maal staat daar *Ki Wiramanangga*; dit moet een vergissing zijn, want *ki* is een titel van mannen. De juiste vorm is wel ^o mananggaj, immers, men vindt ook manangge. — Met iboe pohatji schijnt „de eerste der pohatji's” bedoeld, niet te verwarren met Soenan Amboe van type III.

Den zieken vorst van Madjapait wordt bericht dat de oude van Pagëbangan een *loetoeng wong agoeng* bij zich heeft, in het bezit van een *djantoeng kantjana*. Hij vraagt zijn dochters hem den loetoeng te verschaffen. De zes oudsten gaan successievelijk erop af, maar de loetoeng staat zijn schat niet af; ontdaan keeren zij huiswaarts. Ten slotte gaat de jongste, Poerbasari, zij vraagt eerbiedig haar de *djantoeng* te geven. Loetoengkasaroeng werpt haar die in den schoot, waarop zij zegt hem te willen trouwen als zijnde dit voorbeschikt. Tesamen keeren zij naar Madjapait terug, de vorst geneest al bij het zien der *djantoeng*. Deze wordt gekloofd, de eene helft wordt padi, de andere alle plagen van het gewas.

De volgende episode sluit niet bij het voorgaande aan. De zes prinsessen dagen de jongste zuster Poerbasari uit, wie de grootste *hoema* kan aanleggen. De loetoeng zorgt spelenderwijs dat Poerbasari den wedstrijd wint. — In een tweeden wedstrijd kampen de zes patih's met den loetoeng wie de schoonste is. Hij werpt zijn vermommings af, daaruit worden allerlei dieren, hij zelf schittert in volle schoonheid, de patih's hebben verloren. Deze beginnen een gevecht, Loetoengkasaroeng laat ze door de uit zijn vermommings voortgekomen dieren bestrijden, de patih's worden gedood. Praboe Loetoengkasaroeng — hij heet thans voor het eerst *praboe* — stijgt ten hemel om Iboe Poehatji Wiroe mananggaj ¹⁾ te verzoeken de patih's te doen herleven. Het verzoek wordt in dezer voege toegestaan dat hij, op aarde teruggekeerd, zelf hen tot het leven terugbrengt. Zij onderwerpen zich. Loetoengkasaroeng wordt vorst van Madjapait, hij ontvangt van zijn schoonvader de namen *Goeroe Minda patangdjala wisesa prëmana praboe Loetoengkasaroeng*.

BIJLAGE III.

Het is moeilijk de hss. type I en II onder één gezichtshoek te brengen. In I is Loetoengkasaroeng dezelfde als TjiJoeng Wanara, in II is hij de *elmoe* van diens half-broer Harijang Banga; in I eindigt hij als een soort roofridder, nu hier dan daar, veroverende, wegtrekkende, zonder eigenlijk slot, in II wordt hij vorst van Madjapait.

¹⁾ Voor „waroe” leze men „wiroe”.

In beide verhalen heeft hij met de padi te maken, maar op verschillende wijze. Volgens I verwaarloozen de zes dochters van Nitisowari, zelf dochter van Harija Bangah, de padi en wil Tjijoeng Wanara - Loetoengkasaroeng dat verhelpen. Hij gaat daarvoor naar Palembang girang; waar Nitisowari is, wordt niet gezegd. Zonder omwegen huwt hij de zevende, door haar zusters uitgeworpen dochter van Nitisowari, eigenlijk de padi zelf, want gewas en deszelfs godin zijn één. Daarna houdt hij twee wedkampen met de zes prinsessen en haar echtgenooten: 1. een rivier afdammen, 2. padi planten, het laatste doet hij met behulp van één aar, hem uit den Hemel ter beschikking gesteld. Als overwinnaar uit den strijd te voorschijn gekomen, neemt hij de menschelijke gedaante weer aan. Hierop volgt het verwarde verhaal zijner omzwervingen, van zijn gemalin hooren wij verder niet. — In II daarentegen is hij de redder uit den nood door het bezit van een kleinood, de *djantoeng kantjana*, hetwelk de vorst van Madjapait geneest en hem de opvolging verzekert. Nu eerst toont hij zich in menschelijke gedaante, de vermomming als loetoeng was hem uit den Hemel meegegeven. Tjijoeng Wanara had die in I ook uit den Hemel. Het bezit van de *djantoeng* verzekert hem ook de hand der jongste dochter, Poerbasari bij name, van den vorst. Dit verhaal is op zichzelf een sluitend geheel. Daar wordt nu nog aan toegevoegd, nadat het huwelijk al gesloten is, dat hij twee wedkampen bestaat met de zes prinsessen van Madjapait en haar echtgenooten, de oudere zusters van Poerbasari, n.l. padi planten en een schoonheidswedstrijd, de tweede wint hij nadat hij zijn vermomming heeft afgeworpen en in volle schoonheid schittert. In dit tweede verhaal speelt alles zich op Java (Madjapait) af, in I huwt Loetoengkasaroeng een prinses van Madjapaitsche zijde, maar de vereenzelviging met Tjijoeng Wanara verbindt hem met Soenda en zijn omzwervingen worden ook daar geplaatst.

Licht men de geschiedenis van het *djantoeng* - kleinood uit verhaal II, dan begint de rest meer overeenkomst met I te vertoonen, al blijven de verschillen aanzienlijk. In beiden is dan sprake van een vorstelijk personage, door den Hemel in de vermomming van een loetoeng gestoken, op dezelfde eigenaardige wijze in de menschenmaatschappij gebracht (de ontmoeting met den blaasroerschutter), kwalijk bejegend door zes zusters-prinsessen en voor de zevende bestemd, ten slotte door bovennatuurlijke hulp in staat padi te doen gedijen. Er is echter geen sprake van dat hij aan de menschheid een cultuur zou hebben gebracht die zij nog niet kende.

BIJLAGE IV.

In Raffles, History of Java II, 102 v.v. wordt de geschiedenis van Loetoengkasaroeng weder aan die van TjiJoengwanara gekoppeld. Deze gaat naar zijn vader Goeroe poetra angabaja in den Hemel, van wien hij een loetoenghuid als vermomming en rijstzaad ontvangt alsmede den naam Goeroe minda sida tanda paraboe Loetoengkasaroeng. Het zaad wordt uitgezaaid in Bodjonggaloe. —

Dit eerste gedeelte toont overeenkomst met cod. 2023, Leiden (bijlage I) tot zooverre.

Het verhaal gaat dan over op de zeven zusters, hier dochters van een *koewoe* (tegenwoordig een dorpshef) in Djëlëboed. De jongste, Poerbasari, wordt te Gadog in het binnenland gevestigd. Deze geheele episode is in het Padjadjaransche gelokaliseerd, Djëlëboed, vulgo Tjilëboet, ligt ten Noorden van Buitenzorg, Gadog aan den weg naar den Poentjak. Het installeren in Gadog is een zwakke nagalm harer verbanning.

Thans volgt het tooneel van de ontmoeting van blaasroeschutter en Loetoengkasaroeng; de eerste moet in dienst van den koewoe vogels schieten, de loetoeng is na zijn bedrijf in Bodjonggaloe gaan rondzwerven en komt nu toevallig in deze contreien. De schutter haalt den koewoe erbij, gezamenlijk keert men naar diens woning terug. Zes dochters willen den loetoeng niet aanvaarden, Poerbasari huwt met hem, de vermomming wordt afgelegd. Hij sticht Pakoewan Padjadjaran, Siliwangi is hun zoon. Ten slotte trekt hij zich als kluizenaar terug op den Goenoeng Padang, d.i. de kluizenarij van den spiritueelen vader van TjiJoengwanara, met wien hij hier gelijk wordt gesteld of, wil men, wiens voortzetting hij is.

In Poesaka Soenda, VI^{de} jaargang (1928), wordt een gedeelte van een Tjarijos Padjadjaran afgedrukt waarin ook Loetoengkasaroeng voorkomt. Hij wordt daar kleinzoon van Sanghijang Boeloes poetih, tapa - vorst van Talaga genoemd. Als gevolg van een saembara huwt hij met Poerbasari, eenigst kind van TjiJoengwanara en a.s. vorstin van Oost-Padjadjaran. Vele der genoemde landstreken zijn in Groot-Galoeh te traceeren. Het verhaal is niet beëindigd, het schijnt, zoover ik er kennis van heb kunnen nemen, één aflevering ontbreekt, met de behandelde geschiedenis van Loetoengkasaroeng slechts enkele eigenamen gemeen te hebben.